

A vallás az emberiség különböző korszakaiban. *)

„A vallás nemcsak cultusban, hanem oly tanban is áll, melyet nemcsak érteni, hanem érezni is kell“. Eötvös.

Mélyen tisztelt közönség! Midőn felolvasásom tárgyául az ó-kori nevezetesebb népek vallásának rövid ismertetését, s a ker. vallás koronkénti fejlődésének körvonalozását tűztem magam elébe: nem lebegett előttem az a gondolat, hogy talán újabb ismeret vagy élvezet-forrást nyithatok fel n. tisztelt hallgatóim előtt, mely az erkölcsi szép iránt fogékony lelkük forró vágyát némileg is enyhíteni képes volna. Legfőlebb anynyit reméllek elérhetni, hogy tisztelt hallgatóimnak — rövidségem miatt — nem leend idejük oly édesen elalunni, mint az angol királynéval történt egy hasonló irányu felolvasás tartama alatt.

Minden elfoglalt téren, melyet az emberi ész munkálkodása helyéül választott ki, legyen az eszményi vagy realis irányu, napjainkban előhaladásról és tökéletesüléstről irnak és beszélnek a szellemi munkások légiói. Miért ne mondhatnók ezt a vallásról is, mely első rendü belépti jegy egy nemes és boldog sziv megnyerhetéséhez.

Isten erkölcsi világának, a szellem országának, valamint a kedély szépművészeti érzelmeinek is törvénye, a menyinyire ismerjük és meghatározhatjuk, az előhaladás és fejlődés törvénye kell hogy legyen. A gyakori megállapodások, az elzáró kasztrend, vagy a tévelygések zavara néha-néha visszaesést mutatnak a fejlődés utjájáról; de a soha sem pihenő szellemi életerő utat tört magának a chinai magas falakon is, behatott a pyramisok és katakombák titkos rejtekeibe, megdöntötte Babylon és Róma ó-falát, s összfűzte a sötét multat — mint a hajnalpir a éjszakát — a világos jellennel; szellemi rokonságba hozta Mózeszt, Sokratest, Krisztust, Galileit, Washington, Channinget és Eötvöst az igaz, jó és szép

*) Felolvasatott a sz. kereszturi paedagogiai körnek 1875 május 9-kén tartott második felolvasási estélyén.

eszméjének tökéletesítésben és előbbrevitelében. E fejlődési törvényt vegyük rendre a történelem folyamán a legrégebb barbaroktól a módszeresen rendezett kereszténység előállításáig.

Lépünk bé a kínaiak közé. „Mint hogy az emberi nem fejlődése is a nap mindennapi pályáját követte közönséges felfogás szerint, igen valószínűleg a kínaiak voltak a legszélső keleten, kik legelőször léptek ki a félvadság állapotából“, államot és társadalmat szervezvé magok között. Valószínűleg ők nyitottak bé először a fejlődés, a haladás előcsarnokába; de innen tovább nem is haladtak, elzártak magok körül minden tovább vezető utat ugyanynyira, hogy a szellemi felvilágosodás elfogadó terme sok százezer keresztül nem nyilhatott meg előttük.

A kínaiak vallása így határozható meg: minden létezőnek végoka az Ég és Föld; a kettő a legfőbb istenség, amaz atyja, ez anyja mindennek. Szellemi isteni lény megjelölésére nincs is a kínaiaknak saját szavuk. Az ég és föld között van az ember, kinek vak engedelmességgel kell alkalmaznia magát az állam törvényeihez, melyek égi származásuaknak tartatnak. Ezeknek korlátlan öre a császár, az „ég fia“, a „szentelt úr“, kit isten gyanánt tisztelték. A kínai vallás nem egyéb, mint államtan (politika), mely az embert nem független, szabad, munkás polgárrá és családtaggá neveli, hanem a császár iránti szolgálai engedelmességre kötelezi. Ott az egyén megsemmisül az egészszel szemben, csupán a nagy gép kiegészítőjévé válik. Az előhaladás vallástalanság, szolgálai függés a legfőbb törvény. A természet bőszerű adományai mellett az örökös szellemi terméketlenség tartotta zsibbadásban a mennyei birodalom lakóit. Reformator, vagy szellemi óriás, ki megdönthette volna a családi uralom zsarnokságát, hol a családapa föltétlen despota, a családtagok vakon engedelmeskedő rabszolgák, a ki költőiséget, benső nemesítő erőt, magasztosságot varázsolhatott volna szűk korlátu gondolkozásmódjuk helyébe, a ki a szabad önelhatározásra és az egyéni erő cselekvési terének útát nyithatott volna, egy ily működő erő nem állott elő. De az újabb szellemi áradat hullámai erősen csapkodják a fejlődést célzó mohos falakat. Kína legszélső határán ébred fel a kelő nap, s onnan hinti ránk fényözönét, hogy elevenítő ujjai alatt életre keljen a természet sok ezer munkássá. A szelid nyugat ezért cserébe küldi a szellemvilág csillagait, melyek bévilágítják a szolgaság és tévelygés vak éjjelét, hogy istent és erényt ne a gépies kormányrendszerben, hanem az

önállóságra jutott ember szívében s erkölcsi cselekedeteiben találja fel.

Határozott előhaladás és tökélyesbülés észlelhető Indiában még a Krisztus előtti korból, nem anynyira a vallást, mint az erkölcsant illetőleg. Itt is kezdetben a keleti képzelő tehetség sajátos eszmék szülemlését hozta létre. India mosolygó ege alatt a természet csak jótékony oldaláról mutatkozott, s innen fejlődött ki az isteni világlelek, a jóakaró gondviselés fogalma, melytől minden teremtmény vette vala lételét. Vallásukat a kifolyási rendszerre (systema emanationis) alapították, mely szerint az egész látható és láthatatlan világ az istenségből indul ki, s nagy időközök után ismét visszatér hozzá. Az embert is tehetetlen, szenvedőleges állapotba helyezi, a ki szintén a főistenhez, Bramához tér vissza. Azért nem remélvén elérhetni a földön a tökéletesség bizonyos fokát, nem ismervén a szabadságra való törekvést, vak hite útját szegte előáladásának, s önakaratját alárendelte a sors vak akaratának.

Hogy a szellemi élet e borus sötétségéből ki ne bontakozhassanak, létrejött közöttük a legszigorubban elrekesztő kasztrond, mely ha a nemzeti hagyományok fenmaradását eszközölte is, de másfelől a népet örökös rabigába görnyesztette.

Mint hogy a bramano k (papok, tanítók) neki adták magukat a tétlen szemlélődésnek, melyet sokkal többre becsültek, mint a szellemi és anyagi erők felhasználását: önként következett, hogy a halálos ítéletet önmaga mondja ki maga felett. Mert a hol észszerűség s erkölcsi tartalom nélkül való parancsok és rendeletek szolgálai megtartása; a hol vezeklés, szellemi munkásság és erkölcsi emelkedés nélküli külső szenteskedés által akarják a népet és társadalmat összszefűzni: ott az erkölcsi és szellemi életcél el van tévesztve, ott a való és tevékeny élettől anynyira elidegenítettik az emberi kebel, hogy szülőföldjét a képzelem világának, a természetfölöttit, az elérhetetlent tartja valódi hazájának.

E szellemi pangásból az akkori idők egyik nagy reformátora, Buddha, (Kr. sz. e. 600 év) rázta fel az indok társadalmát, mely általa új erkölcsi képet ölte magára. Kemény hadat izent — az egyenlőség és testvériség nevében — mindazoknak az intézményeknek, melyek a népet szellemi urbériség alatt tartották. Hozott erkölcsi törvényeket, melyek minden embert jó akaratra, irgalmaságra és kölcsönös emberszeretetre köteleznek. Ezek hatása alatt

kelet világnézete megváltozott, szellemi arculata más szint váltott. Az előhaladást lebilincselő kásztrendet az egyenlőségről szóló tanításaival döntötte meg, hirdetvén az erkölcsi szabadságot mindazoknak, kik erényeik által méltókká teszik magukat arra. Tanításai sok lelkesült ifju szívében viszzhangra találtak, kik eszméit győzelemre juttatni segítették szent enthusiasmusokkal. „De a menynyire észszerű és gyakorlati volt erkölcstana, anynyival kevesebb értékű hittana, minthogy Isten személyi létezését tagadván, a vallásos élet kifejlődése lehetetlenné lön téve. Ennek is, mint minden polytheismusnak, végsorsa a halál, a megsemmisülés. A történet igazolja ez állításunkat, mert idők folytán milliók erkölcsi előhaladásának és szellemi fejlődésének lett sirja mindaddig, mig megzendült felette is Krisztus életre hívó szózata“. Hogy a ker. hit és erkölcstan ma már a hidtől a hóhegyig (Ceylon — Hymalaja), ha szórványosan is, elterjedésnek örvend, s annak nyomában az éltető szabadság virágai fakadoznak, arról sokat beszélnek folyóirataink, s dicsérő elismerést érdemel az angolok szívós kitartása és áldozatkészsége.

Tekintsünk bé Egyiptomba is. Itt világos bizonyosságára találunk annak, miként az egyes ember szokásán, jellemén, szóval lelki képén meglátszik annak a társaságnak jellege (typusa), melyhez életviszonyai csatolják: ugy Egyiptom ős lakói is a természet járásához és működéséhez szabták vallási rendszerüket s egész életüket, minthogy annak kiváló jelenségei szüntelen éberségben tartották figyelmöket. A Nilus mentén, hol a teremtő erő és romboló halál oly közel érintkezésben voltak, az emberek legfőbb vágya volt a halál pusztító erejét gyöngíteni, az életadó természetereket magasztalni és dicsőíteni. Imádásuk tárgya tehát a nap volt; királyaikat is ettől nevezték el; a Rá- v. Phrát-ból lett Pharaó, a mi anynyit tesz: a nap fia. A napisten a napkorongban székel. A napjárásának képletes kifejezését így adja elő egy monda: Egy keletről jövő csodamadár, Phoenix, jó illatu tömjénben magát elégeti, hogy ismét megifjodva támadjon fel hamvaiból s úgy térjen vissza keleti hazájába.

Tulajdonképen nemzeti istenük Osiris (nap isten), ennek neje és fivére Isis (a föld), fiok Horus (a tavasz). A tél és nyár kicserélését így adja elő a hitrege: Osirist megöli irigy fivére Typhon vagy Set (Samum) 72 társával és hulláját egy szekrényben a folyamba sülvesztik. Isis sirva keresi elvesztett férjét; végre

megtalálja a hullát Phoenicziában egy szent szigeten. Fia Horus megboszulja atyja halálát s helyettök uralkodik.

Hitték a lélek halhatatlanságát, de azt a hulla fentartásától tették függővé, azért nagy gonddal bébalzsamozták halottaikat, s katakombák (aknaszerű tornácok) alá temették. E természeti polytheismus helyét ma már a kereszténytanok, részben pedig Mahomed vallása töltik bé.

A perzsáknál szintén a természet erőinek imádása fejlődött ki; de vallásuk erkölcsi becsénél fogva az eddig említettek felett áll. „A nap, mely a téli fagyot felolvasztja; a hajnalpir, emely az éj ködét elüzi; a lobbanó tűz, a mennyei világ-erő földi képmása, melynek felemelkedő lángjában az emberi lélek menete az örök világforráshoz van képletileg kifejezve, mindezeket keleti Iran pásztornépei isteni lények gyanánt tisztelték. Az elaszító szeleket, a sivatag rémjeit, hol a pusztulás szellemei lakoznak, mint ellenséges ördögöket rettegték. Ebből a felfogásból kifejlődött az a dualistikus nézet, hogy a világban szellem uralkodik: a jó és rossz, a világosság és sötétség szelleme. A jó szellemet nevezték Ormuzdnak, a ki magába zár minden jót, tisztát és szentet; vele örökös harcban áll a rossz akaratu Ahrimán (ebből származott a magyar „ármány“ szó). Hitték, hogy Ormuzd Ahrimánt, vagyis a jó a gonoszat legyőzendit, s akkor tartós lesz a béke, a földet örökös világosság veszi körül, melyen felépül a boldogság országa. Azért kötelessége Ormuzd tisztelőjének a gonosz ellen küzdeni még áldozatok árán is; irtani kell a veszélyes állatokat, plántálni a gyümölcsfákat, mindennek felett pedig az erkölcsi szent törvényeket kell a kebelben meghonosítania. Az alapelv benne ez: legyőzni a bűnt, diadalra juttatni az erényt.

Az ó-kor nevezetesebb vallásai közül még a görögökéről és a rómaiakéről kellene szólanom, de minthogy azokról szélesen kiterjedt irodalom beszél, sokkal ismeretesebbek t. hallgatóim előtt, mintsem azok felületes ismertetéséhez kezdhetnék. Művészi öszszhangjával, aesthetikai becsével felülmulja a görögök vallása valamennyit; vallás-erkölcsi tekintetben pedig csak a zsidóké és perzsáké áll ezen feljül. A görögök vallása kezét fogva a művészettel, kiszámíthatlan előnnyel volt a nevelésre, tudományra és költészetre. Ezek hathatós mívelése képesekké tette a szabadság élvezésére Hallas nemesen gondolkozó lakóit. De minthogy a legtökéletese-

sebb fogalma istenített emberi lényekhez volt kötve, kikben az emberi erény és emberi gyarlóság egyformán képviselve volt, időhaladtával, midőn lelki szemeikről lehullott a tévelygés fátyola, a sokistenség uralma is leomlott Olymp-egéről. A bölcsészek iskolája a lelki szemlélődésnek új aeráját nyitotta meg, s a kereszténység befogadására széles kapukat nyitott az emberi szivekhez. Miként a görögöknél a művészet, a rómaiaknál a politika és jog lépett a vallás szolgálatába, innen ered az állam és egyház egyge, melyet Róma szívós kitartással, hagyományos szokásaihoz híven, féltékenyen őrzött napjainkig. A rómaiak istenei ugyanazok voltak, melyek a görögökéi, más elnevezésekkel.

„Az elősorolt nemzetek vallásrendszeréből kiviláglik anynyi törekvés, hogy az emberiség buzgolkodott az istenség lényét megismerni és észlelni mind a természetben, mind saját bensejében. Mig a sémí népek (kül. babyloniak stb.) e célzt a nap és csillagok járásának vizsgálása által törekedtek elérni; az alatt a hinduk a természet titkaiba mélyedtek s az emberi lélek viszonyát a világlélekhez, a teremtett világ viszonyát az istenséghez iparkodtak kikutatni, s mindent az ősforráshoz visszavezetni. Az egyiptusiak a két irányt egyesítették, s az isteni lényt a csillagok járásában és állatok természeti ösztönében tisztelték. A görögök pedig a mindenséget az isteni szellemmel töltötték ki és megnevesítették az embert az által, hogy isteneiket saját képmásaik szerint alakították. Ezen főirányok alapja a polytheistikus (sokistenség) felfogás. A polytheismus minden pogány vallásrendszer ismertetője. E téves felfogás abból ered, hogy az emberi szellem különös felemelkedés, kiképzés, fensőbb kijelentés nélkül képtelen az istenséget a természet és saját keble nyilatkozatában felfogni, az egységet a sokaságban felismerni. Minden vallási nézet, mely nem theismusban gyökerezik, szükségkép polytheismusra vezet. Egyetlen kis nép, a zsidó nép, volt az, mely az istenséget az egyetlen teremtő öserőben feltalálta, mely volt, van és lesz, melyből minden élet és minden szépség származik. Daczára, hogy pogány népektől volt környezve, e hitet létesítette önmagában és azt ki is képezte“. Mig a görögök kedélyi vallása a durvát simává, a nyersét széppé, a homályost fényessé varázsolta, s az eszményi iránt lelkesedésre gyujtott: a zsidók szent ihletéssel őrizték a magasztos eszmét, mely miden igazságra vezérel. Bámulat és édes áhitat fogja el a lángeszü bölcsset is, midőn kimagasadni látja a véghetetlen

isteni képét; mint magasztalja fel Mózes a népvezér és államalkotó, a Jéhova trónját, szervezi a menyeyei királyságot; miként biztosítja Sámuel a lelkiismeret szabadságát, s lépteti életbe a gyakorlati isteni tiszteletet a próféta-iskolák megalapítása által; miként kezd emelkedni a magas lelki szemlélődés Dávid, a koronás dalmok alatt, midőn ékesen zengő hymnusokban nyilvánul a költői lélek, mely a sovárgó kedélyeket a hit szárnyain az örök szépség, Istenhez emeli. A mi a fogságban a Babylon vizei mellett táplálta és a Sion újra építésére ösztönözte a kesergő népet, az a próféták bús elegiai költészete volt. De mivel hitnézetei egyoldalúak voltak, a menyeyben nemzeti istenhez kötötték, daczára benső vallásos érzetüknek, anynyira megcsontosodtak önhittségük miatt a külö czérémoniákban, s a betüimádásban, hogy a megváltónak okvetlen fel kellett ráznia kortársai lelkiismeretét, s öntudatra ébreszteni a választott népet; meg kellett nyitnia a szív zárait, hogy a tiszta lelki nézet és szemlélődés bémenetelt szerezzen; egy olyan országot felmutatnia, melyben Isten minden szétszórt gyermekei egyesüljenek. Ez ország alaptörvényévé a szeretet állította fel. Az első ker. martyr István, s az ő követője Pál, e tanon kívül mindent semminek hirdettek, s a világot a Mózes törvényeitől szabadokká tették.

Eddig a pontig helyeselték az előlépést a keresztények, de azon túl akadályozni kívánták.

Azok, kik az idő folyamán keresztül az előhaladás ellenségeivé szegődtek, mindig azon osztakoztak, vajon a pogányok és zsidók, a rómaiak és protestánsok, a modern keresztények és hitetlenek közül melyik van az igazság birtokában, melyik jutott el egy magasabb lelki álláspontra. Mindenik biztosítani igyekezett követőit, hogy ő a legmagasabb tökéletességet elérte; rendszerének alapja szilárd, mozdíthatlan; az előlépés eddig a pontig kötelesség, azon túl menni bűn. Mindenik felülmulni látszik elődjét kegyes jósága és tökéletessége által; de mindenik is küzd utódjával szemben, ha nem is fegyverrel, de gyűlölettel, kizárással és kicsinyléssel. Mindenik előbbviszi az emberiséget egy lépéssel, de megtiltja, hogy egy másodikat is tegyen. Ha erősen áll, hogy a történetek előbbi folyamán az előlépés igazság és kötelesség volt, úgy most hatványozott erővel kellene az utókor igazolásáért a megkezdett haladást folytatni.

Mindenik egyház tagjai között sok ezer kegyes lélek található, kik vakbuzgóságukban anynyira ragaszkodnak vezetőik tanításaihoz, hogy mindazokat istenteleneknek tartják, kik csak parányi részben is a tökéletességet más úton keresik. Ebből látható, hogy minden nemzet és osztály saját csalódásába anynyira bé van bonyolodva, hogy örökölt hitének szentségét felette túlbecsüli. E csalódástól őrizkedni kötelességünk. Mindnyájan tudjuk, hogy könnyen elfajul hazafiságunk is, ha igazságtalan ellenségeskedési viszonyban állunk az idegennel szemben. Épen azért vallásunknak tulajdonított elsősegye gyűlöletes idegenkedést szül azokkal szemben, kik ennek tekintélyét vagy tökéletességét el nem ismerik.

Ez önző felfogás miatt a keresztény egyházak hamis álláspontra jutottak; mikor az egyik elnyomta az egészséges emberi értelem gondolatait, ugyanakkor a másik kárhoztatta „e világ bölcsességét“. A pogányok gyűlölete átszállott a keresztényekre, s az egyház beleésett a vele született babonába, melyből a későbbi időben a józan észszel való kibékülés által menekedhetett meg.

Ez a kibékülés kezdetét vette a classikus írók tanulmányozásával; ez által lehetővé lön téve a kutató észnek behatolni a görög és római írók eszmevilágába. Az elfeledett bölcsészek szellemi tárházából (muzeumából) napfényre hozták a világosság fegyvereit; éles harcokban kiküzdötték az ész és szív jogait. Erre következtek a természettudósok, mint Galilei és Newton stb., kik nemcsak hogy számtalan babonás képzetet aláástak és eltemettek, hanem a pozitív hitbe is éltető igazságot csepegtettek. Ezen előharczosok küzdelmeinek lön eredménye a népek politikai szabadsága is. Ez előretörő mozgalmak vizsgálódásra, a tudományok fejlesztésére vezették a nemzeteket. Rájöttek arra a józan nézetre, hogy oktalanság és igaztalan gondolkozó emberektől azt várni, hogy atyáik hitében állva maradjanak. A helytmaradás visszaesés, a visszaesés halál. Hogy hitünket tudásunkkal békés összhangzatban tarthassuk: a történetbuvárok, természetvizsgálók, bölcsészek, szóval magas lelki képzettséggel bíró férfiak nyomán kell utat törnünk magunknak a ker. miveltség igéretföldére.

A vallás a lélek benső ősztöne, s mint ilyen a kedély melege által tápláltatik, a józan értelem által lesz tisztává és széppé nyilatkoztatva. E minden erkölcsi szépségek legfensőbbike csak úgy fog tökéletesülni, ha mindkét szellemi erőnkkel, észszel és szívvvel öszszemunkálunk. A vallásos emberek sokáig félték a vizsgáló és

nyomozó gondolatoktól és a vallásos érzelem bírálót megvetették, s e miatt az ész és szív harmóniája hosszú időken keresztül nem jöhetett létre. Némelyeknél pl. a vizsgálódás, a visszaélések megismerése bizalmatlanságot, sőt mint nem egy szomorn példát tanúsítja, teljes hitközönnyt, vagy nyílt hitetlenséget szült. Azért, hogy koronként önző czélokra zsákmányoltattott ki az, a mi isteni, erényes és szent, nem bizonyít azok tarthatatlansága mellett. Szépen mondja nagy Eötvösünk: „Abban, minek csaknem kétezer éves története van, sok olyat is találunk, mi aljasnak látszik. A századok, mint a vizek folyásukban, nem legtisztább részeiket rakják le, s ha a keresztény civilizatio hosszú multját tekintjük, valóban nincs mit bámulnunk egyes kinövésein, de ne feledjük el, hogy a fát nemcsak hasadozott kérgéből, mely százados sebhelyeket visel, hanem dús lombjaiból, virágaiból s gyümölcseiből ítéljük meg, s vajon ki a kereszténységet ekként tekintendi, nem fogja-e elismerni nagyszerű jótékonyágát?”

A vallás történet íróinak gyakori panasza az is, hogy két nemzedéken keresztül sem tartható fenn tisztán egy-egy egyház vagy vallás sem a maga eszményi irányában, s már a harmadik nemzedéknél egész vallástalanság lép annak helyébe. Sőt néha az átmenetek nagyon hirteleniek a kegyesség korszakából az elkorcsosulás korszakába. E sajnálatra érdemes tünemény hibája a vallás bizonyos elégtelenségében keresendő, a menyinyiben a kor haladtával és a tudományok fejlődésével nem igyekszik párhuzamosan kielégíteni a szív és kedély aesthetikai követelményeit. A midőn a tudomány a realék terén nagy hódításokat tesz, s az ember anyagi szükségseit nem késik pótolni: ugyanakkor tetemes mulasztást követ el a kedély igényeinek kielégítésében. Az örök szépet, mely a természeti és erkölcsi világban egyaránt feltalálható, nem mint a kebel nemesítő és boldogító gyönyörét, hanem mint anyagi hasznot nyújtó élvezetet tárja elő.

A hiba kétségen kívül a tényekben keresendő, a menyinyiben a gyakorlati vallásos élet és szabad gondolkodás még természetellenesen külön vannak választva. Szükség, hogy legyen kegyesség, melyet a szív jósága és gyöngédsége hoz létre; világos fő, mely nem elnyomja, hanem őrt áll a szív birodalma felett.

Az idő bizonyosan meg is van érve egy ily vallás számára, melyben a nemes szelidség, nem a szolgálai, hanem az önkéntes, természetes alázatosság, a buzgó áldozatkészség és igaz önzés-

lenség jutnak diadalra; midőn ker. erények a magok dicsőségének tisztaságában fognak jelentkezni; midőn a haladó világ örök mozdonya, a lelki és szellemi erő, az igazság után való fáradhatatlan nyomozásban ki nem fárad, s benső akarati erővel vonzódik ahoz, a mi szent és tiszta.

A vallás nemcsak hogy kibékíthető a legszabadabb szellemi étellel, a valódi műveltséggel, hanem még a legzordonabb kedélyekre is aesthetikailag nemesítő hatást gyakorol. A nagy hírű Niemeyer mondja: „a kik Grönlandban a téritők által oktatást nyertek a kedélyképző vallás-erkölcsstanból, az által különböznek a többiektől, hogy a nálok szokásos undok szennyet s majdnem állatias életmódot tisztasággal váltják fel“. Önként kérdezhetem egy aesthetikussal: „vajon mivel népek között nem lehet-e a vallás fogantatás eszköz a lelki szépség emelésére“. Csak a vallásosan művelt ember érez keblében részvétet embertársa szerencsétlenségén. A kiben erős hit látszik, abban él erős akarat: megtartani az örök hűséget, szeretni szülőt és gyermeket, védeni hazát, jogot és erényt. A kinek az égi hit és bizalom érzéseitől hullámszik keble, az nem rendül meg a romok felett, ha az ádáz tusa napja elveré legszebb reményei gazdag vetését. Az üldözések között nemes szelidséggel hirdeti az igazságot, mint Sokrates és Náthán. Elvezeti gyermekeit a Nebó-hegy aljáig, maga csak bétékint az ígértföldre virányaikra; útát jelöl, megáldja őket, s a kiküzdött harcz után eltűnik, megidvezül! Kérdi talán egyik hallgatóm, hol buzog a forrás, melyből ez az életital csergedez? Ott pezseg a könyvek könyvében, a nemzeti irodalom örökbecsű remek műveiben, az emberi ész és a természet dicső alkotásaiban, s ha pap nem volnék, utánmondanám néha még a szószéken is. De ezt művelt közönség előtt mondani, mai napság visszásnak tetszhetik. Igaz! én nem mondom a kevésbé művelt embernek is: jer a templomba, ha idvezülni akarsz okvetetlen. Az idvezülhetésre nézve a hely előttem relativ dolog. A szobában, mit négy fal zár el; a bérctetőn, hol a felhő is kipiheni magát; egy csendes völgy ölében, hol a béke angyalai enyelegve játszanak; a fák sudarai között, hol a balzsamillatos levegőt a csalogány éneke tölti bé, — mindenütt nyilatkozhatik előtted és benned az isteni; de mert a közös buzgóság is emelheti kebled érzelmeit, lehetetlen egyet nem értenem a vallásos kedélyű költő és államférfi Eötvössel, az én eszményképemmel, a ki azt mondja: „Van valami nagyszerű az egyház szertartásaiban, mi

a szívhez szól, s talán épen az által boldogító leginkább, mert hitünknek inkább képeket, mint magyarázatot nyújt. Ki nem emlékszik vissza gyermek korába, vagy életének egyes pillanataiba, hol vagy öröm, vagy fájdalom felveré lelkét hideg egykedvüségből, azon behatásra, melyet az isteni szolgálat lelkére tett? Kinek szívét nem szállá meg néha újratosság, midőn a sötét egyházba bélepett? Kinek lelkében nem támadt egy titkos vágy, ha térdre borulva az oltár előtt, szorult szívvel elmondá ismét gyermekimádságait; s ha a szent ének, mint egy nagy áldás hangzék vissza a magas boltról: ki nem érzé vigasztaltnak, sőt boldognak magát?

Mínthogy itt a tárgy maga beszél, többet mondani szükségfelettinek tartom. Efelé végére jutottam felolvasásomnak, melynek jeliségéül ezt választottam: „A vallás nemcsak cultusban, de oly tanban is áll, melyet nemcsak érteni, hanem érezni is kell“. Ezért kegyesen kérem mélyen tisztelt hallgatóimat, hogy vallásos tárgy felolvasásomat ne a fontoló ész és tudomány mérlegével, hanem a szív és jó érzés sokat megbocsátó elnézésével bírálják meg *).

Gombos Sámuel.

*) Az idézett helyek részben dr. Wéber György „Világtörténete“, csekély részben Szász Domokos „Vallásos eszmék“ czimű munkáiból vannak átvéve.